

Ranne Hovius

Vogels van waanzin

Psychiatrie in Nederlandstalige romans en gedichten

UITGEVERIJ NIEUWEZIJD

Uitgegeven door: Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam
Zetwerk: CeevanWee, Amsterdam
Omslag: Studio Jan de Boer, Amsterdam

© 2015, Ranne Hovius
© gedichten zie Verantwoording gedichten
Afbeelding omslag: © RYGER

ISBN 978 90 5712 442 6
ISBN e-book 978 90 5712 445 7
NUR 770

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorwoord

Bij het schrijven van mijn vorige boek, *De eenzaamheid van de waanzin*, kwam ik er geleidelijk achter dat er bijna geen schrijver te vinden is die zich vroeg of laat niet met onderwerpen uit de psychiatrie heeft bezig gehouden. Dat gold ook voor Nederlandstalige schrijvers, beginnend bij Nicolaas Beets, die in 1837 een krankzinnige edelman beschreef, via schrijvers als W.F. Hermans en Hugo Claus die in de vorige eeuw het werk van Freud omarmden, tot aan Peter Buwalda, die in *Bonita Avenue* een schizofrene fotograaf opvoerde. Omdat in *De eenzaamheid van de waanzin* de nadruk lag op schrijvers uit de landen waar de psychiatrie tot ontwikkeling kwam, bleven deze Nederlandstalige schrijvers onderbelicht. En zo ontstond het idee voor *Vogels van waanzin*: een boek dat uitsluitend over onze eigen schrijvers en dichters gaat en dan met name over de momenten waarop hun paden die van de psychiatrie kruisen.

Veel van de fraaie ontdekkingen die de zoektocht door ons eigen literaire cultuurgoed opleverde, zouden me zonder hulp van anderen ongetwijfeld ontgaan zijn. Ik ben degenen die mij bij deze zoektocht hebben geholpen dan ook grote dank verschuldigd, evenals de mensen die stukken tekst hebben meegelezen en van commentaar voorzien. Dat zijn, op alfabetische volgorde: Ruud Abma, Ed Brand, Arnold Heumakers, Liesbeth Hovius, Elly Kamp, Els Keijzer, Michiel Louter, Hans van der Ploeg, Fred Reurs, Harrie Sormani, Wilbert van Walstijn en Tom Zeijlemaker.

De meeste dank gaat naar Simon, Emma en Bart, die niet alleen hebben meegelezen en becommentarieerd maar ook van het begin tot het eind onvermoeibaar aanmoedigend zijn gebleven.

Inhoud

Inleiding 9

1 Hele brokken zielenleven

De opkomst van waanzin in de literatuur 19

De krankzinnige edelman 19

Het onbeschaamde aanstaren 23

De eerste psychiaters 27

Een explosie van waanzinverhalen 31

De overgang naar de twintigste eeuw 40

De invloed van Freud 44

Weg met de etiketten 58

Een explosie van ervaringsverhalen 63

2 Waar de paraplu's het voor het zeggen hebben

Waanzin door verschillende ogen gezien 75

De geloofwaardigheid van de waanzin 76

De Ophelia-aanpak 79

Bezorgde familieogen 82

De ogen van de schrijvende psychiater 86

Gedocumenteerde waanzin 94

Gefantaseerde waanzin 102

Waanzin als twijfelgeval 106

Uit de eerste hand 115

De oogst van een eeuw waanzinverhalen 120

3 Alleen in mijn gedichten kan ik wonen

De relatie tussen waanzin en creativiteit 127

Zijn alle schrijvers gek? 129

Schrijverswaanzin in de Lage Landen 132

En nog zoveel schrijvers meer ... 156

Is meten wel weten? 160

Een ongrijpbare band 163

Is het van alles wat? 172

4 Godverdedomme

Berichten uit de inrichting 179

Inrichtingen in de eerste helft van de twintigste eeuw 182

Inrichtingen in de tweede helft van de twintigste eeuw 203

Een veilige plek 221

Verantwoording gedichten 231

Fotoverantwoording 233

Leeslijst 235

Noten 239

Index 251

Inleiding

‘Een schrijver is zijn eigen psychiater,’ zei W.F. Hermans ooit in een interview. Het was een uitspraak die herhaald zou worden door schrijvers als Jan Wolkers en Jeroen Brouwers, en wat ze bedoelden was: schrijven kan een therapeutisch doel dienen. In de woorden van Hermans: ‘Wat een ander in het oor fluistert van zijn psychiater [...] schreeuw ik in het oor van het publiek.’

In deze uitspraak zit een opvatting van de psychiatrie verweven die aan het einde van de negentiende eeuw opkwam, namelijk dat in het levensverhaal van de patiënt de sleutel tot zijn psychische problemen te vinden is. Het verhaal dat mensen volgens deze opvatting in het oor van hun psychiater – of schrijvers in het oor van hun publiek – willen fluisteren of schreeuwen, verschilt van mens tot mens, maar zal meestal te maken hebben met vroeg opgelopen trauma’s: de fnuikende invloed van te strenge, te slappe, te afwezige of juist te aanwezige ouders, het verlies van een geliefde naaste (voor Jan Wolkers was dat het vroege verlies van zijn oudste broer) of heftige gebeurtenissen (zoals voor Jeroen Brouwers het verblijf in een Jappenkamp).

Dat we het bewust worden van en praten over dergelijke trauma’s als therapeutisch beschouwen, danken we voor een belangrijk deel aan Freud. Sinds hij ruim honderd jaar geleden de psychoanalyse introduceerde, is er vrijwel geen ontkomen meer aan de gedachte dat een beroerde jeugd de basis is voor veel later psychisch onheil. Als Gerard Reve als jongeman bij de psychiater belandt omdat hij zijn draai in het leven niet kan vinden, raadt deze hem aan te gaan schrijven, met als argument: ‘An unhappy childhood is a wri-

ter's goldmine'; en de toevoeging: 'als leed kan worden omgezet in begrip, wordt het vruchtbaar.'

Sinds Freuds bemoeienis met ons psychisch onbehagen, kruisen de wegen van psychiaters en schrijvers elkaar met grote regelmaat. Maar ze deden dat ook al ruim voor die tijd. Toen de eerste psychiaters rond 1800 een begin maakten met het systematisch in kaart brengen van de waanzin, begaven zij zich op een terrein dat schrijvers tot dan toe als het hunne hadden beschouwd: dat van de ontsporende menselijke geest. Schrijvers waren dan ook van meet af aan geïnteresseerd in wat deze nieuwe dokters van de geest aan resultaten boekten. Hadden zij daar als schrijvers wat aan? Moesten zij hun verhalen aan de inzichten van deze dokters aanpassen? Wie tweehonderd jaar psychiatriegeschiedenis naast de literatuur uit die periode legt, kan constateren dat schrijvers dat inderdaad hebben gedaan. In hun literaire werken zijn de sporen van de ontwikkelingen van de psychiatrie met regelmaat terug te vinden.

De wegen van psychiaters en schrijvers kruisten, en kruisen, elkaar ook op een veel concreter niveau: in de privépraktijk van de psychiater of in de psychiatrische inrichting. Schrijvers als Willem Kloos, Carry van Bruggen, Gerrit Achterberg, Rogi Wieg en Hans Dorrestijn waren allemaal enige tijd opgenomen in een inrichting en schreven daarover. Er zijn in de loop der tijden zelfs zoveel schrijvers bij een psychiater of in een inrichting beland, dat het idee dat creativiteit en waanzin hecht met elkaar verbonden zijn hardnekkig de kop blijft opsteken.

Vogels van waanzin gaat over dit soort kruispunten van psychiatrie en literatuur.

Hoofdstuk 1 volgt de ontwikkelingen in de psychiatrie van 1800 tot nu, en de reactie van Nederlandstalige schrijvers op deze ontwikkelingen. Aan het begin van de psychiatriegeschiedenis staan het werk van de Franse arts Philippe Pinel – die zich tot taak stelde krankzinnigen niet alleen op te sluiten, maar ook te genezen – en de ontdekking van het magnetisme (een voorloper van de hypnose) door de Weense arts Anton Mesmer. Franse, Duitse en Engelse schrijvers, zoals Goethe, Balzac en Dickens, waren van meet af aan zeer geïnteresseerd in beide ontwikkelingen. Nederlandstalige

schrijvers leken dat enthousiasme niet te delen. Krankzinnigheid was gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw voor Nederlandstalige schrijvers sowieso nauwelijks een onderwerp waarvoor ze warmliepen.

Nicolaas Beets schreef het op een ware geschiedenis gebaseerde gedicht *Guy de Vlaming* over een krankzinnige edelman; aan J. Kneppelhout danken we het ontroerende verhaal *Waanzinnig Truken*, over een meisje dat zich tot grote zorg van haar ouders vreemd gedraagt; en Piet Paaltjens dichtte op opgewekte toon het droevige relaas van een zelfmoordenaar. Zo heel veel meer is er in de eerste tachtig jaar van de negentiende eeuw niet te vinden. Maar in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw veranderde dat rigoureuus. Neurotische, hysterische of ronduit krankzinnige romanpersonages doken in de literatuur op dankzij schrijvers als Louis Couperus, Marcellus Emants, Lodewijk van Deyssel, Frans Coenen en Frederik van Eeden. Deze personages dankten hun bestaan voor een belangrijk deel aan de degeneratieleer, die in de tweede helft van de negentiende eeuw de psychiatrie als een golf van pessimisme doortrok.

Deze noodlotsleer verdween aan het begin van de twintigste eeuw weer naar de achtergrond, maar psychiatrische stoornissen hadden zich definitief in de Nederlandstalige letteren gevestigd. Hoe er over psychiatrische stoornissen geschreven werd, veranderde met de belangrijkste koerswijzigingen binnen de psychiatrie.

Rond de Tweede Wereldoorlog raakten veel schrijvers in de ban van het werk van Freud. Zoals Louis Paul Boon schreef: 'Freud? Ja, die ken ik van buiten! Dat is een van mijn lievelingsschrijvers geweest.'

Voor mensen die in psychiatrische inrichtingen verbleven, was de divan van Freud niet weggelegd. Wat zich wel precies in inrichtingen afspeelde, bleef voor de buitenstaander onduidelijk totdat in de jaren zestig een aantal psychiaters, verplegers en patiënten daar nadrukkelijk de aandacht op vestigden. Het geschetste beeld was een troosteloze aaneenschakeling van platspuiten, elektroshocks en isoleercellen. Schrijvers die dit soort ellende aan den lijve hadden meegemaakt, zoals Maarten Biesheuvel, Jan Arends en Roger Van de Velde, vonden een gretig lezerspubliek voor hun verhalen. De al-

gemene teneur van deze ‘antipsychiatrie’ was: patiënten moeten niet monddood gemaakt worden, er moet naar ze worden geluisterd; hun gekte is geen ziekte maar een begrijpelijke reactie op het zieke gezin en op een zieke samenleving.

Inmiddels is er van dit revolutionaire elan weinig meer over. De gedachte dat het bij psychiatrische stoornissen voor een belangrijk deel om ziektes gaat – een foutje in de hersenen, een gebrek aan balans in de chemie – bepaalt weer volop de psychiatrische praktijk en is ook doorgedrongen in de literaire werken van schrijvers als Rogi Wieg en Geerten Meijsing.

Hoofdstuk 1 volgt in kort bestek dezelfde historische lijn als mijn eerdere boek, *De eenzaamheid van de waanzin*, maar dan toegespitst op Nederlandstalige schrijvers. In die zin is dit hoofdstuk als een aanvulling op *De eenzaamheid van de waanzin* te beschouwen. De hoofdstukken 2, 3 en 4 gaan in op verschillende thema’s die schrijvers met de psychiatrie verbinden, en zijn onafhankelijk van elkaar en van hoofdstuk 1 te lezen.

In hoofdstuk 2 staat de vraag centraal of en vooral hoe je een psychose kunt beschrijven. Een psychose is de geestestoestand die we het meest verbinden met het woord waanzin: een verwarring van de geest die tot een eigen realiteit leidt en die een zinvolle communicatie met de omgeving zo goed als onmogelijk maakt. Wie een psychose niet uit eigen ervaring kent, kan zich niet echt voorstellen hoe de wereld van de psychoticus eruitziet. Kan hij die wereld dan toch geloofwaardig beschrijven? En moet hij dat wel doen? Volgens de critici van Frederik van Eeden was geloofwaardigheid helemaal geen aanbeveling. Van Eeden, die zowel schrijver als psychiater was, laat in zijn roman *Van de koele meren des doods* de hoofdpersoon Hedwig zo geloofwaardig psychotisch worden, dat de critici afkeurend morden dat dit geen roman meer was, maar een medische gevalsbeschrijving. En daar zaten ze in de literatuur echt niet op te wachten. Simon Vestdijk daarentegen vreesde een halve eeuw later dat schrijvers met hun gebrek aan directe kennis juist niet geloofwaardig genoeg over psychoses zouden kunnen schrijven en vond dat ze het daarom maar beter konden laten.

Schrijvers trokken zich gelukkig noch van de critici van Van Eeden noch van Vestdijks zorgen wat aan. Van Louis Couperus in

1901 tot Peter Buwalda in 2011 schreven zij een fraaie collectie waanzinverhalen bij elkaar. Natuurlijk is de geloofwaardigheid van de verschillende beschreven psychoses afhankelijk van de ervaring en kennis van de betreffende schrijvers. Couperus kon voor zijn beschrijving van de waanzin in *De boeken der kleine zielen* gebruikmaken van zijn ervaringen met een krankzinnige broer, Arthur Japin had voor de beschrijving van zijn krankzinnige balletdanser in *Vaslav* een vracht aan historische documentatie tot zijn beschikking, en Nicolaas Matsier beschrijft in *Gesloten huis* een psychose die hij zelf heeft doorgemaakt.

Ook de bedoelingen van de schrijver spelen een rol bij de geloofwaardigheid van de beschreven waanzin. Wanneer Hella Haase in *De meester van de neerdaling* een vrouw vanuit een inrichting haar verhaal laat doen, wil ze nadrukkelijk dat de lezer twijfelt aan de betrouwbaarheid van de verteller: is wat deze vrouw vertelt een aanschakeling van wanen of vertelt ze gewoon de waarheid?

In hoofdstuk 3 staat een hardnekkige mythe centraal: de hechte band tussen creativiteit en waanzin. Bestaat deze band? Zijn alle dichters gek, zoals Lord Byron beweerde? Het is een bewering die sinds de oudheid met grote regelmaat nieuw leven wordt ingeblazen. In de huidige tijd is het de Amerikaanse psycholoog Kay Redfield Jamison, zelf manisch-depressief, die in haar boeken een illustre gezelschap manisch-depressieve kunstenaars, schrijvers, dichters en componisten om zich heen verzamelt.

In dit hoofdstuk gaan we na of we een vergelijkbaar gezelschap gestoorde Nederlandstalige dichters en schrijvers kunnen samenstellen. Een aantal schrijvers, zoals Willem Bilderdijk, Willem Kloos, Carry van Bruggen, Gerrit Achterberg, Simon Vestdijk, Gerard Reve en Jotie T'Hooft, wordt nader bekeken. Zij leden aan uiteenlopende stoornissen, werden in veel gevallen opgenomen in inrichtingen en pleegden in een enkel geval zelfmoord. Was er een verband tussen hun waanzin en hun creativiteit? De psychiaters van Achterberg dachten van wel. Zij aarzelden over de gewenstheid van een behandeling omdat zij ervan overtuigd waren dat 'zijn creativiteit juist voortvloeide uit de innerlijke conflictsituaties die hem uiteindelijk in botsing brachten met de maatschappij.' Met andere woorden: hielp je hem van zijn waanzin af, dan bracht je meteen de

dichter om zeep. Misschien hadden ze in Achterbergs geval gelijk, maar in algemene zin valt op grond van geen enkel onderzoek te verdedigen dat iemand die van zijn psychische stoornissen geneest, en passant zijn creativiteit moet inleveren. De onderzoeken die de band tussen creativiteit en waanzin statistisch hebben willen onderbouwen, komen op zijn best met hele magere bewijzen en worden door evenveel andere onderzoeken weer tegengesproken.

Maar stel dat waterdicht aangetoond kan worden dat schrijverschap en psychische stoornissen inderdaad opvallend vaak samengaan, dan weten we eigenlijk nog niet veel. Betekent dat dat schrijverschap en waanzin uit dezelfde genetische bron komen, of betekent het dat je van schrijven gek kunt worden, dat de eenzaamheid van het schrijversbestaan vatbaar maakt voor bijvoorbeeld depressies? Of is het omgekeerde het geval en biedt de ongebondenheid van het schrijversbestaan aan mensen met psychische stoornissen een legitieme ontsnapping aan het gereguleerde burgermansbestaan?

Hoofdstuk 4 volgt de ervaringen van een aantal schrijvers in psychiatrische inrichtingen. Hoe hebben deze schrijvers hun verblijf in een inrichting ervaren? Wat vonden zij van hun medepatiënten, hun psychiater en de verpleging? Het antwoord op deze vragen hangt af van de periode waarin de schrijvers opgenomen zijn geweest. In de eerste helft van de twintigste eeuw wordt het verblijf over het algemeen als een pure nachtmerrie ervaren – en de psychiater als een geduchte tegenstander van wie je eigenlijk alleen maar kunt verliezen. ‘Laat alle hoop, gij die hier ingaat, varen,’ schreef Kloos dan ook over de inrichting waar hij aan het einde van de negentiende eeuw werd opgenomen. In de tweede helft van de twintigste eeuw vergaat het de opgenomen schrijvers een stuk beter. Zoals Hans Dorrestijn schrijft: ‘het verblijf in een inrichting is geen feest, maar zeker ook niet zo vreselijk als men denkt. Integendeel.’

Tussen de opname van Kloos en van Dorrestijn waren inrichtingen grondig veranderd. Halverwege de twintigste eeuw kwamen medicijnen op de markt die rust brachten op de afdelingen van inrichtingen en het mogelijk maakten dat veel patiënten weer een zelfstandig leven buiten de inrichting aankonden. Ook de samenstelling van de gestichts populatie veranderde, doordat mensen met

verstandelijke beperkingen naar gespecialiseerde afdelingen gingen. Verder verbeterden rechten van de patiënten en nam het aantal gedwongen opnames drastisch af. Al die veranderingen hebben, zo blijkt uit de verhalen van onder meer Geerten Meijsing, Hans Dorrestijn en Myrthe van der Meer, het leven in een inrichting een stuk dragelijker gemaakt dan het een halve eeuw eerder was voor schrijvers als Achterberg en Jan Hanlo. Maar, om met Dorrestijn te spreken, een feest is het niet. Zeker niet voor mensen die verward, zonder enig ziektebesef en tegen hun zin zijn opgenomen. Toen de dichter Menno Wigman een paar maanden als *writer in residence* op het terrein van een psychiatrische inrichting verbleef, ontmoette hij een patiënt die hem een tas vol eigen schrijfsels gaf. Een brief die deze man aan zijn psychiater schreef, begint met de woedende zin: ‘Blinde dove rotmoordenaar & rover van al wat ik bezit, *ik waar-schuw je.*’

Menno Wigman hoefde niet meer te doen dan de brief in strofen op te delen om er het in hoofdstuk 4 opgenomen hartverscheuren-de gedicht ‘Godverdedomme’ van te maken.

Veel Nederlandstalige dichters hebben onderwerpen als waanzin, psychiatrie en de eenzaamheid van de patiënt fraai in woorden verbeeld. Hieruit is een keuze gemaakt van gedichten die op de verschillende hoofdstukken van toepassing zijn en die steeds aan het begin en het einde van ieder hoofdstuk zijn opgenomen.

In stijl daarmee sluit ik ook deze inleiding af met een gedicht dat de geschetste geschiedenis – er is veel verbeterd in de psychiatrie, maar een feest wordt het nooit – treffend omvat.

BERCEUSE

dat je tiert en rond rent
met roestige kettingen dat was
van weleer dat is toch bekend

het moet ons nu van het hart
je bent behendig in het verkeer
schoon insulair in de weer

maar wat je ontkracht en verwacht
niemand te zijn en nergens
en dan toch nog iemand te zijn en hier

– *Lucebert (1929-1994)*